

УДК 343.851.3
DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.330>

Т. І. Тіточка
кандидат юридичних наук, докторант
Донецького державного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0002-5924-614X

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНЕ ЗАПОБІГАННЯ ВІКТИМНІЙ ПОВЕДІНЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ

У статті розглянуто особливості загальносоціального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб. Вказано, що у сучасному розумінні віктимологічне запобігання – це специфічна діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на своєчасне виявлення та нейтралізацію детермінаційного комплексу, котрий обумовлює/формує віктимну поведінку, а також на розробку/вдосконалення кримінологічних стратегій, метою яких є захист держави та її громадян від кримінально протиправного впливу. Така діяльність реалізується державою в особі спеціально уповноважених інститутів, установ та організацій незалежно від статі, віку та інших особливостей потерпілих, а тому стосується і неповнолітніх осіб. Зазначено, що всі існуючі стратегії та програми мають ґрунтуватись на вивченні статистичної інформації та судової практики, враховуючи кожен окремий випадок і виходячи з видової приналежності кримінального правопорушення, від якого потерпіла неповнолітня особа. У прогресивному розумінні до загальносоціальних ювенальних заходів віктимологічного запобігання необхідно підходити як до юридичного інструментарію (як комплексу різногалузевих норм), котрий регулює відносини між державою, неповнолітнім потерпілим та кримінальним правопорушником та має матеріальне вираження у конкретних нормативно-правових актах та відповідних кримінологічних стратегіях. Загальносоціальне віктимологічне запобігання спрямовано на формування у свідомості підлітків алгоритм уникнення/вирішення ситуацій з високим віктимогенним індексом та реалізується за рахунок проведення широкомасштабних заходів соціально-економічного, юридичного та політичного характеру. Загальносоціальне віктимологічне запобігання має на меті усунення детермінантів віктимної поведінки, котрі сформовані внаслідок порушення нормального функціонування окремих державних інститутів та суспільних відносин. Таким чином, мета запобігання віктимній поведінці не є основною.

Ключові слова: неповнолітній, віктимна поведінка, запобігання, профілактика, кримінально протиправна діяльність.

Titochka T. I. GENERAL SOCIAL PREVENTION OF VICTIM BEHAVIOR OF MINORS

The article considers the peculiarities of general social prevention of victim behavior of minors. It is stated that in the modern sense victimological prevention is a specific activity of authorized entities aimed at timely detection and neutralization of the determination complex, which causes / shapes victim behavior, as well as the development / improvement of criminological strategies aimed at the state. and its citizens from criminally illegal influence. Such activities are carried out by the state in the person of specially authorized institutions, agencies and organizations, regardless of gender, age and other characteristics of the victims, and therefore applies to minors. It is stated that all existing strategies and programs should be based on the study of statistical information and case law, taking into account each case and based on the type of criminal offense from which the juvenile was injured. In a progressive sense, general social juvenile measures of victimological prevention should be approached as a legal tool (as a set of multidisciplinary norms), which regulates relations between the state, juvenile victims and criminal offenders and has material expression in specific regulations and legal acts. General social victimology prevention is aimed at forming in the minds of adolescents an algorithm for avoiding / resolving situations with a high victimogenic index and is implemented through large-scale measures of socio-economic, legal and political nature. General social victimological prevention aims to eliminate the determinants of victim behavior, which are formed as a result of disruption of the normal functioning of certain state institutions and social relations. Thus, the goal of preventing victim behavior is not primary.

Key words: juvenile, victim behavior, prevention, prophylaxis, criminally illegal activity.

Запобігання кримінально протиправній діяльності – масштабний довготривалий процес, котрий обумовлює сутність та сенс існування кримінологічної науки. Протягом достатньо тривалого часового проміжку вчені вважали, що запобігання суспільно небезпечній поведінці кримінального правопорушника – єдиний та достатній спосіб покращити кримінологічну ситуацію. Однак, чисельні дослідження підтвердили, що не завжди протиправний акт залежить виключно від волі його суб'єкта – часто кримінальне правопорушення провокується свідомими або несвідомими діями жертви, у тому числі – неповнолітньої. Це обумовило необхідність виокремлення специфічного заходу – віктимологічного запобігання.

Отже, враховуючи вказане, вважаємо за доцільне зупинитись більш детально на розгляді вказаного феномену в ювенальному контексті.

Відтак, на сьогоднішній день вченими більше розглядаються питання віктимологічної профілактики. Окремі науковці ототожнюють поняття профілактики та запобігання, що, на наш погляд, не в повній мірі обґрунтовано. О.М. Джу́жа пропонує під віктимологічною профілактикою розуміти «систему взаємопов'язаних, організаційно забезпечених державних, громадських та індивідуальних заходів, спрямованих на виявлення і усунення або нейтралізацію чинників, які формують особисту чи масову можливість стати жертвою злочину» [1, с. 111]. Позиція вченого

є виваженою через низку факторів. «По-перше, будь-які профілактичні заходи мають здійснюватися як на загальному – державному (популяризація правомірної, безпечної поведінки в засобах масової інформації, навчальних закладах тощо), так і на індивідуальному (у відношенні певної особи) рівні. По-друге, профілактичні заходи мають засновуватися на результатах тривалої якісної роботи, яка має полягати у зібранні інформації щодо найбільш розповсюджених суспільно небезпечних діяннях, їх обставинах, особах злочинця та потерпілого; статистичних даних щодо рівня злочинності в країні, результатах прогнозування тощо» [2, с. 129]. При цьому необхідно звернути увагу на те, що із думки вченого стає зрозумілим, що профілактика – більш вузьке поняття, котре є складовою комплексу заходів та засобів, здатних здійснити антивіктимний вплив.

В цьому контексті цікавою є думка А.І. Долгової, яка вважає, що «віктимологічна профілактика може бути представлена як один з напрямів профілактичної діяльності, яке спрямовує свої попереджувальні дії на виявлення, усунення або нейтралізацію факторів, обставин, ситуацій, які формують віктимну поведінку та сприяють вчиненню злочинів, виявленню груп ризику і конкретних осіб з підвищеною віктимністю, а також вдосконалення існуючих заходів попередження віктимізації» [3, с. 448]. Отже, можна стверджувати, що віктимологічна профілактика здатна бути якісною лише за умови взаємодії із «кримінологічними попереджувальними заходами, які в сукупності дозволяють уберегти особу, або групу осіб від небезпеки стати жертвою» [2, с. 130]. В свою чергу А.В. Майоров вважає, що «віктимологічна профілактика представляє собою систему заходів, які направлені на попередження віктимізації потенційних жертв злочинів» [4, с. 143]. Запропоноване поняття є занадто вузьким, оскільки «віктимологічна профілактика є однією з найважливіших елементів в системі заходів боротьби зі злочинністю. Не можна обійти увагою те, що своєчасне виявлення та запобігання віктимній поведінці може унеможливити вчинення злочину, оскільки в механізмі злочинної поведінки потерпілий (жертва) займає одне з найважливіших місць, адже саме від його особистісних поведінкових особливостей та специфіки реагування на нестандартні ситуації залежить стиль поведінки злочинця, варіація місць, способів та засобів вчинення злочину» [2, с. 130]. Враховуючи те, що на сьогоднішній день віктимологія є частиною кримінологічного вчення (у цих двох наук спільний предмет), можна зі впевненістю стверджувати, що віктимологічна профілактика є частиною кримінологічного запобігання кримінально протиправній діяльності.

«Віктимологічна профілактика – це органічна частина системи попереджувального впливу

на злочинність, що відрізняється специфікою в тій мірі, у якій поведінка потерпілого включена в механізм факторів, що обумовлюють і сприяють здійсненню злочинів. У центрі уваги віктимологічної профілактики знаходиться жертва злочину, яка розглядається не у процесуальному плані, а як умова здійснення злочину. Логічно, що у межах віктимологічної профілактики підлягають корекції саме ті явища, які виступають головним предметом віктимології – віктимність та віктимізація. Цей постулат не викликає сумнівів, бо відображає за суттю основні ідеї самої віктимології. Фактично різні вчені довели це у своїх віктимологічних дослідженнях, навіть тоді, коли ними велась розробка не стільки заходів цього специфічного профілактичного впливу, скільки моделей та видів віктимної поведінки, класифікації жертв злочинів тощо» [5, с. 148]. «Віктимологія, як і кримінологія, має не тільки теоретичне завдання, а і практичне, мета якого – отримання максимальної інформації про потенційних жертв злочинів. На сьогоднішній день досі не існує аргументованої думки щодо відсутності так званих «приречених жертв» – осіб, які стають «ядром» злочину незалежно від тих чи інших чинників. Тому помилковим буде твердження, що якісна профілактика як злочину, так і поведінки потерпілого є універсальною панацеєю. Остання теза пояснює необхідність диференціації профілактичних засобів та заходів (як кримінологічних, так і віктимологічних) залежно від кожної конкретної ситуації» [2, с. 131]. «При формуванні поняття віктимологічної профілактики має значення не тільки визначення її предмету. У кореляції понять «профілактика» (у її традиційному змісті) і «віктимологічна профілактика» реально робиться перенос акценту зі злочинця як основного об'єкта цього виду попереджувальної діяльності на жертву, коли в увагу приймається її віктимність, а також процес віктимізації. Але такий підхід не повністю відбиває специфіку цього напрямку профілактики, бо необхідно прийти до висновку, яким чином можна і треба впливати на віктимність і віктимізацію, та який кінцевий результат очікується від такої діяльності» [5, с. 148]. В контексті нашого дослідження більш цікавим та, на наш погляд, ефективним є віктимологічне запобігання. У сучасному розумінні *віктимологічне запобігання – це специфічна діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на своєчасне виявлення та нейтралізацію детермінаційного комплексу, котрий обумовлює/формує віктимну поведінку, а також на розробку/вдосконалення кримінологічних стратегій, метою яких є захист держави та її громадян від кримінально протиправного впливу. Така діяльність реалізується державою в особі спеціально уповноважених інститутів, установ та організацій незалежно від статі, віку та інших особливостей потерпілих, а тому стосується і неповнолітніх осіб.*

«В кримінології та віктимології майже остаточно сформувався позиція з якою ми також погоджуємось і яка полягає в тому, що віктимологічне запобігання злочинності здійснюється за тими самими напрямками, що й запобігання злочинності взагалі, а саме: загальносоціальне віктимологічне запобігання; спеціально-віктимологічне запобігання; індивідуальне віктимологічне запобігання» [6, с. 44]. Звичайно, що не можна не звернути увагу на те, що спеціальне та індивідуальне запобігання як у кримінології, так і у віктимології є більш ефективними та частіше дозволяють хоча б частково вирішити проблеми криміналізації та віктимізації суспільства. Однак, саме загальносоціальне запобігання є відправною точкою для будівництва всіх суспільних відносин та державних інститутів, тобто своєрідною платформою, на якій формується віктимологічна політика. Враховуючи це, зупинимось на особливостях загальносоціального запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб та розгляді можливих способів його удосконалення.

«Серед основних загально-соціальних профілактичних заходів вчені виділяють: соціально-економічні заходи щодо оздоровлення економіки держави та заходи соціального захисту вразливих верств населення (покращення соціальних умов життя пересічних громадян, яке включає підвищення рівня доходів населення); боротьба з безробіттям; законодавче забезпечення віктимологічної профілактики злочинності та розроблення механізму забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів; головним напрямком, який межує з соціально-економічним та культурно-моральним аспектами, є проблема боротьби з алкотизацією та наркотизацією населення» [7, с. 72]. «Загальносоціальне віктимологічне запобігання є невід'ємною складовою частиною загальносоціального запобігання злочинності, яке спрямоване насамперед на вирішення економічних і соціальних завдань подальшого позитивного розвитку та вдосконалення суспільних відносин, зменшення соціальних суперечностей і конфліктів, криміногенного протистояння різних верств населення, рівнів безробіття, бідності, люмпенізації, спокусливості, необережності, створення нормального для цивілізованого суспільства правопорядку і стандартів життя, одержання достатніх легальних прибутків населення, впровадження високих моральних цінностей, особисту безпеку громадян, захист їх прав і свобод тощо. Вирішення цих завдань у масштабах держави безпосередньо і опосередковано сприятиме уповільненню темпу процесу віктимізації і зменшенню стану віктимності людей. Саме на зниження віктимного потенціалу суспільства, виявлення і обмеження дії детермінант масової віктимізації, на подолання страху

стати жертвою від злочинності і націлений запобіжний вплив загальносоціального віктимологічного запобігання злочинності. Таким чином, головним напрямом віктимологічного аспекту загальносоціального віктимологічного запобігання злочинності є припинення в країні пауперизації, люмпенізації населення, виконання стратегічних завдань подолання бідності» [8, с. 164]. Протягом тривалого часу існування прогресивного суспільства основними факторами кримінально протиправної діяльності залишались корупція та бідність, котра завуальована під соціальною незахищеністю, початковою деградацією та зuboжінням морально-етичних цінностей. Ядром суспільно небезпечної діяльності завжди є майновий інтерес та насильство, котрі обумовлюють всі наявні у кримінальному законодавстві протиправні діяння. Соціальна деградація формує девіантну поведінку, яка проявляється у тому числі у кримінальній та віктимній формі. Саме у зв'язку із цим подолання бідності із наступною зміною менталітету громадян – один із перших кроків на тривалому шляху до запобігання криміналізації та віктимізації суспільства.

Звичайно, «бідність не можна подолати лише шляхом підтримки нужденних. Потрібні комплексні підходи, що орієнтуються як на бідність, так і на відносно забезпечені верстви населення. Необхідною передумовою подолання бідності є створення працездатним верствам населення умов для самостійного розв'язання проблем підвищення власного добробуту, що можливо лише у разі забезпечення продуктивної зайнятості, збалансування попиту і пропозиції на ринку праці, запобігання безробіттю, достойна заробітна плата. Отже, подолання бідності як довготривалий стратегічний напрям протидії злочинності шляхом зниження кримінальної віктимології пріоритетний вектор віктимологічного запобігання. Другим важливим напрямом загальносоціального віктимологічного запобігання є активізація захисних можливостей потенційних жертв злочинів та забезпечення їх безпеки. Активізація захисних можливостей потенційних жертв злочинів означає кардинальну зміну ставлення людей, посадових осіб і взагалі суспільства до захисту своїх особистих і майнових прав і законних інтересів від злочинних посягань і упереджуюче забезпечення з боку держави безпеки потенціальних жертв. Через явну недооцінку державою того факту, що безпека людини є основою безпеки суспільства взагалі, й Україні відсутня офіційна статистика щодо кримінологічної характеристики жертв злочинів, і це не дає можливості об'єктивно оцінити, з одного боку, розмах такого явища, як віктимність населення, а з другого – розробити на базі вивчення її причин й умов науково обґрунтовані і гідні для практичного впровадження віктимо-

логічні програми» [8, с. 164]. Всі існуючі стратегії та програми мають ґрунтуватись на вивченні статистичної інформації та судової практики, враховуючи кожен окремий випадок і виходячи з видової приналежності кримінального правопорушення, від якого потерпіла неповнолітня особа. *У прогресивному розумінні до загальносоціальних ювенальних заходів віктимологічного запобігання необхідно підходити як до юридичного інструментарію (як комплексу різногалузевих норм), котрий регулює відносини між державою, неповнолітнім потерпілим та кримінальним правопорушником та має матеріальне вираження у конкретних нормативно-правових актах та відповідних кримінологічних стратегіях.* Загальносоціальне віктимологічне запобігання спрямовано на формування у свідомості підлітків алгоритм уникнення/вирішення ситуацій з високим віктимогенним індексом та реалізується за рахунок проведення широкомасштабних заходів соціально-економічного, юридичного та політичного характеру. Загальносоціальне віктимологічне запобігання має на меті усунення детермінантів віктимної поведінки, котрі сформовані внаслідок порушення нормального функціонування окремих державних інститутів та суспільних відносин. Таким чином, мета запобігання віктимній поведінці не є основною.

«До способів активізації захисних можливостей потенційних жертв злочинів слід віднести такі: 1. Кримінологічна і віктимологічна поінформованість населення та правова пропаганда, що передбачає постійне ознайомлення населення з кількісними і якісними характеристиками найбільш розповсюджених у даній місцевості, регіоні, області, районі злочинів з чітко визначеною метою, а саме: спонукання населення до позитивної активної поведінки, спрямованої на забезпечення ефективності запобіжних заходів; усунення віктимної поведінки, звертаючи увагу на її види, типові прояви, причини і умови віктимізації; підвищення рівня охоронної роботи державних органів, громадських організацій, громадян; оптимізації правового виховання, впровадження спецкурсів у школах, особливо в молодших класах та вузах, про запобігання віктимізації і віктимності» [8, с. 165]. 2. «Просвітницькі програми з питань захисту прав населення – це популярні навчально-роз'яснювальні заходи, спрямовані на підвищення правової культури і зменшення таким чином рівня віктимності і формування злочинної поведінки. Правову культуру органічно складають три ланки: правова поінформованість; компетентність, позитивне психологічне відношення до закону, до права, згода з ним; інтеріоризація права, тобто включення його в систему особистих ціннісних орієнтацій, потрібно – мотиваційної підсистеми особистості, які потом вира-

жаються у правомірній, у тому числі, невіктимній поведінці» [8, с. 165]. «Мова, таким чином, йде про те, щоб навчити людей усвідомлювати коло своїх прав, знати їх законодавче забезпечення і вміння практично їх захищати. Тому просвітницькі програми повинні включати заходи щодо розповсюдження публікованих дешевих видань (довідників, каталогів, збірників тощо), які вмщували б і інформацію, що існують нормативні акти стосовно прав і свобод людини взагалі і потерпілих від різних кримінальних посягань зокрема» [8, с. 165]. Достатньо ефективною в контексті віктимологічного запобігання є популяризація ідеології нульової терпимості до кримінального правопорушення. Закріплення у свідомості дитини недопустимості сприйняття суспільно небезпечного діяння як можливого із будь-якою рольовою функцією (правопорушника або потерпілого) надасть можливість створити мотиваційний комплекс автоматичного уникнення ситуацій з високим віктимним ризиком.

3. «Адаптаційні заходи для певних категорій населення. Серед загрозливих соціальних явищ, що підвищують віктимність, є певні категорії населення, які потребують пильної уваги. Це та категорія населення, яка є «резервом» як злочинців, так і жертв. До цих прошарків населення належать бездомні і безпритульні громадяни, у тому числі неповнолітні, особи, які звільнилися (після відбуття покарання) з місць позбавлення волі, бродяги, жебраки та ін. Низка законів України спрямована на поліпшення матеріального і психічного становища зазначеної категорії осіб із такою метою, як упередження віктимізації, віктимності і злочинності. Це – закони України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк». Соціальна адаптація – комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються по відношенню до звільнених осіб з метою їх пристосування до умов спеціального середовища, захисту їх прав і законних інтересів, уникнення віктимізації і віктимності» [8, с. 165]. 4. «Навчання населення правилам безпечної поведінки. У кримінологів зарубіжних країн (наприклад, США) існує думка, що дитину потрібно виховувати з почуттям потенційної небезпеки. На жаль, не тільки діти, жертвами злочинів, як правило, стають і дорослі, яким у певних ситуаціях бракує почуття безпеки, тривоги при погрозі посягання, обережності при поводженні з оточуючими, у тому числі через Інтернет. У зарубіжній пресі звертається увага на те, що певна частина підприємств стають жертвами злочинів завдяки Інтернету» [8, с. 165]. Варто звернути увагу на те, що базовим способом,

єдиним для кримінологічного та віктимологічного запобігання, є активна робота з населенням та поширення інформації щодо основ кримінально та віктимно безпечної поведінки, а також про наслідки порушення кримінального закону. Що стосується розповсюдженості кримінально протиправної діяльності у мережі Інтернет, необхідно звертати увагу користувачів про нові способи шахрайств, особливої уваги потребують саме неповнолітні особи та особи похилого віку.

«У процесі віктимологічного виховання, починаючи з молодшого віку, повинні закладатися основи самоповаги, які неможливо собі уявити без турботи про захист свого життя, здоров'я, честі, гідності, статевої недоторканості, власності та інших благ. Без особистої турботи про захист цих людських цінностей реалізація державних гарантій уявляється марною, неефективною, тому що ні досконалий закон, ні висококваліфікована поліція, ні громадськість не здатні вберегти від злочинця, якщо відсутні знання про самозбереження і практика їх застосування у потенційної жертви. Основою таких знань є прищеплені з дитинства чіткі уявлення і розуміння небезпеки, екстремальної ситуації, погрози і, відповідно, певні навички щодо їх уникнення, вміння виходити з криміногенної обстановки з мінімальною для себе шкодою. Тому настав час не тільки обговорювати проблему, але й ставити питання про широкомасштабне віктимологічне виховання населення на державному рівні: впровадження у виховний процес дитячих дошкільних установ та в освітній процес учбових закладів (шкіл, вишів) спеціальних віктимологічних програм для дітей та підлітків; введення спецкурсу з основ віктимології в вузах; підготовку фахівців з віктимології; висвітлення віктимологічних знань у засобах масової інформації. В Указі Президента України «Про Концепцію забезпечення захисту прав та інтересів осіб, які постраждали від злочинів» від 28 грудня 2014 р. було передбачено здійснення практичних заходів, спрямованих на підвищення у населення рівня віктимологічних знань» [8, с. 167].

Таким чином, проведене дослідження дозволило підсумувати, що під **віктимологічним запобіганням** необхідно розуміти **специфічну діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на**

своєчасне виявлення та нейтралізацію детермінаційного комплексу, котрий обумовлює/формує віктимну поведінку, а також на розробку/вдосконалення кримінологічних стратегій, метою яких є захист держави та її громадян від кримінально протиправного впливу.

У прогресивному розумінні до загальносоціальних ювенальних заходів віктимологічного запобігання необхідно підходити як до юридичного інструментарію (як комплексу різногалузевих норм), котрий регулює відносини між державою, неповнолітнім потерпілим та кримінальним правопорушником та має матеріальне вираження у конкретних нормативно-правових актах та відповідних кримінологічних стратегіях.

Загальносоціальне запобігання віктимній поведінці неповнолітніх осіб має включати в себе: 1) стратегічне планування розбудови державності в залежності від потреб суспільства; 2) моніторинг трудової активності населення, встановлення «мертвих» зон на ринку праці; 3) аналіз та прогнозування майбутніх потреб нормативно-правового забезпечення; 4) аналіз кримінологічної ситуації зі встановленням найбільш уразливих суспільних відносин і потенційних криміногенних загроз; 5) соціально-економічний та правовий захист найбільш уразливих категорій населення.

Література

1. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / за заг. ред. проф. О. М. Джужі. К. : Атіка, 2006. 352 с.
2. Назимко Є.С., Андріяшевська М.С., Тіточка Т.І. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель : монографія. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 208 с.
3. Криминология : учеб. / под ред. А. И. Долговой. 3-е изд., перераб и доп. М. : Норма, 2007. 912 с.
4. Майоров А.В. Концептуальные основы виктимологического противодействия преступности. Челябинск : ЮУрГУ, 2013. 171 с.
5. Романов С. Ю., Лактіонова Т.В. Щодо поняття віктимологічної профілактики злочинів у кримінології. *Право і безпека*. 2002. №4. С. 147–150.
6. Мірошніченко Т. О. Загальна характеристика рівнів віктимологічної профілактики корисливо-насилницьких злочинів. *Європейські перспективи*. 2016. №2. С. 70–74.
7. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. / Голіна В.В. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
8. Віктимологія: навч. посіб. / за ред. В.В. Голіни і Б.М. Головкина. Харків : Право, 2017. 308 с.